

АБАЙТАНУ
ТАҢДАМАЛЫ ЕҢБЕКТЕР
ІІІ том

Алматы
«Қазақ университеті»
2015

ӨОЖ 821.512.122.0

КБЖ 83.3(5Қаз)

А 13

*Баспаға өл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті филология,
өдебиеттану және өлем тілдері факультетінің Ғылыми кеңесі және
Редакциялық-баспа кеңесі шешімімен ұсынылған*

(№6 хаттама 26 маусым 2015 жыл)

*Өл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті жанындағы
Абай ғылыми-зерттеу институтында дайындалған*

ҒЫЛЫМИ-РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС

Ж. Дәдебаев (төраға), Ө. Әбдиманұлы, З. Бисенғали, Т. Есембеков,

А. Жақсылықов, Қ. Мәдібаева, Ж. Молдабеков, З. Сейітжанов, Ө. Тарақ,
А. Темірболатова, Ж. Тілепов, Р. Тұрысбек, П. Бисенбаев (хатшылар тобының
жетекшісі), И. Әзімбаева (жауапты хатшы), Ө. Жапарова (хатшы)

Пікір жазған

филология ғылымдарының докторы, профессор **Қ.Қ. Мәдібаева**

Жалпы редакциясын басқарған

филология ғылымдарының докторы, профессор **Ж. Дәдебаев**

Құрастырып, түсініктерін жазғандар:

П. Бисенбаев, Е. Кәрібозов, Л. Мұсалы, Н. Нүрәділ

Жауапты редактор

филология ғылымдарының докторы, профессор **Ө. Әбдиманұлы**

А 13 Абайтану. Таңдамалы еңбектер. III том. Ойлар мен толғаныстар /
құраст., түсінік. жазғ.: П. Бисенбаев, Е. Кәрібозов, Л. Мұсалы, Н. Нүр-
әділ; жауапты ред. Ө. Тарақ; жалпы ред. басқ. Ж. Дәдебаев. – Ал-
маты: Қазақ университеті, 2015. – 272 б.

ISBN 978-601-04-1617-8 (ортақ)

ISBN 978-601-04-1284-2 (III том)

Абайтану ғылымы бойынша жарық көріп отырған таңдамалы еңбектер басылымы Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың «Абай туралы сөз» толғауымен ашылған. Үшінші томға абайтану саласында 1960 жылдан 1980 жылға дейін жарық көрген, уақыт сынынан өткен, ғылыми қауым мен көпшіліктен лайықты бағасын алған зерттеулер мен мақалалардың таңдамалылары енген. Кітап орта мектептің жоғары сынып оқушылары мен жоғары мектепте білім алушы жастарға, ғылым мен білім, мәдениет мамандарына, мемлекет қызметкерлеріне, сондай-ақ қалың көпшілікке арналған.

III томға енген таңдамалы еңбектер елдің ынтымағы мен бірлігінің нығаюына, интеллектуалдық өлеуетінің артуына, қоғамдық сананың дамуына ықпал етеді. Том «Абай Құнанбаевтың шығармашылық мұрасын пәнаралық зерттеу» бағдарламасы аясында дайындалып, жарық көріп отыр.

ӨОЖ 821.512.122.0

КБЖ 83.3(5Қаз)

ISBN 978-601-04-1617-8 (ортақ)

ISBN 978-601-04-1284-2 (III том)

© Өл-Фараби атындағы ҚазҰУ жанындағы

Абай ғылыми-зерттеу институты, 2015

КЕМЕҢГЕРЛІК КЕЛБЕТІ

Жаңа жазба әдебиетіміздің негізін салушы, данышпан ақын, ойшыл, ағартушы Абай Құнанбаевтың қайтыс болғанына 80 жыл толуы тұсында жұртшылық өзінің ұлы перзентінің мәдени рухани тарихымыздағы орнын, өлмес шығармаларын, ізгі өнегесін келелі кеңес тақырыбы етуі табиғи. Өйткені Абай мұрасы – мәңгілік мәнін жоймайтын, әр заманда да әсері азаймайтын, уақыт озған сайын терең сырлары ашыла түсетін, бүгінгі мен болашақтың сан буынын тәрбиелейтін ұлттық байлығымыз. Қандай ұлы ақиқатты да әр қауымның құлағына құйып, санасына сіңіріп, үздіксіз үлгі тұтып, ардақтап, насихаттап отырмаса, мәдени жалғастық баяулап, дәстүріміздің тұтастығына нұқсан келмек. Ал классикалық әдебиетіміздің асқар биігі болып табылатын Абай шығармаларын әрдайым қайталап оқып, мағынасын ұғып отыру халқымыздың елдік санасын, көркемдік тұшынымын өсіретін мықты құрал болып қала береді. Керісінше Абайдың асыл ойлары мен ақыл сөздеріне, халқына қалдырған ғибрат, өсиеттеріне неміқұрайлы қараушылық зындандай қараңғылық, ем қонбас жәһілдік белгісі болмақ. Ендеше жаңа тарихымыздағы ең ірі, ең нұрлы тұлға туралы пікір тізбегі толастамауға тиіс.

Біз бұл мақалада Абайға қатысты қыруар мәселелер тобынан бірер нәрсеге ғана кідіргіміз келеді. Соның бірі – ұлы ақын туындыларының біздің дәуірімізде де танытқыштық әрі тәрбиелік мәнін жоймаған заманагөйлігі, екіншісі – Абай мұрасын бұдан былай да зерттеу мен насихаттау міндеті.

1

Өткендегі ақын, өнерпаз, ғалым, ойшылдар еңбегінің бағасы қашан да халықтың терең мүдделерін, ұлы сауалдарын батыл көтеруіне, соған орнықты, әділ, ілгерішіл көркемдік жауап айта алуына қарай өлшенеді. Осы тұрғыдан алып қарағанда Абай туындылары өз кезінің көкейкесті сөзіндей,

ұлы арманындай естіледі. Заман мен адам туралы кемел ғибрат болып қала береді. Біздің дәуірімізге ақын шығармаларының ішкі қуаты әлсіремей, талдау, сынау күші кемімей, өмір өксіктері өшпеген қалпында жетуі олардың тәрбиелік мәнін арттырады.

Абай мұрасының теңдесі жоқ білгірі М. Әуезов өзінің монографиясында ақын шығармаларында әлеуметтік сыншылдық сипаттың күшті екенін былайша тұжырымдаған: «Шынға келгенде Абайдан қалған сөздің ішінде барлық ақындықтың шарты болатын жалынды, жанды, өткір сезімді былай қойғанда, қалған сарынның ішінде салқын ақылмен сөйлегіштік көп пе, жоқ, шанышпа тілді, сатиралы ащы мысқыл, ұлы күлкіге ұрғандық көп пе? Біздің ұғуымызша соңғы түрі басымырақ сияқты» (Абай Құнанбаев, «Ғылым» баспасы, 1967, 39-40 беттер). Бұл – Абай өмірі мен туындыларын тиянақты тексеруден, үлкен танығыш талғамнан туған тұжырым.

Кезінде ақын шығармаларында күрделі орын алған сарындар біздің заманымызға да үндес шығуы қайран қаларлық. Елді тұрақты еңбекке, кәсіпке, адамшылыққа, оқу-білімге, достықтыңтымаққа шақыратын өлеңдер – қазір де күн тәртібінен түспеген мәселелер. Абай шығармалары советтік дәуір адамдарына да бұл тараптан өнеге, үлгі таратарлық тартымды. Мұның өзі ағартушылық реализмнің әлі күнге дейін көркемдік тәсілдері жалғасып келе жатқандығын көрсетеді.

Ақынның «орынды іске жүріп, ой таппаған, не болмаса, жұмыс қып мал таппаған, құр бекерге бұлғақтаған» жастарды сынауы нысанаға дөп тиеді. Адамды еңбек арқылы жетілдіру біздің қоғамымыздың да түбірлі тәрбиелік принциптерінің бірі ғой. Ол жастардың еңбекке баулынбай, дүниенің оңайына қызығушылығы үлкен дерт деп санайды («Терін сатпай, телміріп, көзін сатып, теп-тегіс жұрттың бәрі болды аларман»). «Сегіз аяқ» деген атақты өлеңінде ақын жұртшылықты еңбекке үгіттейді, бұл адал өмір сүрудің, бақытқа жетудің негізгі шарты деп қарайды («Еңбек етсең ерінбей, тояды қарның тіленбей», «Егіннің ебін, сауданың тегін, үйреніп, ойлап, мал ізде»). Бәріміздің бала күнімізден жатқа білетін «Әсемпаз болма әрнеге» деген өлең де еңбекшілдік ұраны секілді әсер қалдыратын. «Сен де бір

кірпіш дүниеге, тетігін тап та, бар, қалан» деген сөздерде терең философиялық мән жатыр.

Абайдың адамшылдық, ар, парыз туралы өлеңдері де тарапынан бүгінгі коммунистік қоғам құрылысшыларының санасына өшпес өнеге құйып келе жатқаны белгілі. «Ғылым таппай мақтанба» деген өлең, мәселен, тұтас дәріс, адамшылық сабағы десе болады. Көбіміз мектеп қабырғасында жүргенде-ақ білетін, бірақ мағынасына аса көп ой жүгірте қоймаған жолдарда кісіліктің кодексі, әдептілік низамы тізілген екен.

...Бес нәрседен қашық бол,
Бес нәрсеге асық бол,
Адам болам десеңіз.
Тілеуің, өмірің алдыңда,
Оған қайғы жесеңіз.
Өсек, өтірік, мақтаншақ,
Еріншек, бекер мал шашпақ, –
Бес дұшпаның білсеңіз.
Талап, еңбек, терең ой
Қанағат, рақым, ойлап қой –
Бес асыл іс көнсеңіз...

Бұл жолдарда саналған жақсы мен жаман деген шарттың әр қайсысында телегей-теңіз ұғым жатыр. Осындай ойларын ақын басқа да өлеңдерінде ұдайы айтып отырады. Бұлар халықтық педагогиканың тармақтары тәрізді, адамзаттың неше ықылым заманнан бері тәжірибесінде қалыптасқан, сыннан өткен шындықтар. Абай шығармаларында толық, кәміл адам деген тіркестер де ұшырайды. «Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұста, сонда толық боласың елден бөлек» дейді ол. Осы түсініктер жан-жақты жетілген коммунистік құрылыс дәуірі адамдарын тәрбиелеуді көздейтін қазіргі қоғамымыздың ең биік нысаналарымен ұштасады.

Оқу-білімге, достыққа, ынтымаққа шақырған шығармалардың да актуальді мәні күшті екенін білеміз. Адамдар арасындағы мақсат бірлігі, татулық таусылмас береке екенін ақын көп өлеңінде қайталай мадақ етеді.

Кемді күн қызық, дәурен, тату өткіз,
Жетпесе біріндікін бірін жеткіз.
Күншіліксіз тату бол шын көңілмен
Қиянатшыл болмақты естен кеткіз!

Жүрегі жұмсақ білген құл,
Шын дос таппай тыншымас,
Пайда, мақтан – бәрі тұл,
Доссыз ауыз тұшымас.

Сезімпаз көңіл
Жылы жүрек
Таппадым деп түңілмес.
Бір тәуір дос
Тым-ақ керек
Ойы мен тілі бөлінбес.

Абайдың «ойы мен тілі бөлінбейтін» дос, сырлас іздеуі, оны тіршіліктің тірегі, қызығы санауы дәл бүгінгі мұратқа да орайлас. Ал ақынның «Жарқ етпес қара көңілім не қылса да» деген өлеңі ойы да, көркемдігі де кемел, інкәрліктің мәңгілік сұлу әніндей әсер қалдырады.

Ақындық, сөз өнері туралы Абай толғамдары да мейлінше заманалық екені көрінеді. Реалистік әдебиет эстетикасының талаптары ақынның «Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы» деген өлеңінде толық таратылып айтылған. Өлеңнің талғамды, екшелген болуы, оқуға жеңіл әрі тартымды шығуы, түр мен мазмұнның үйлесуі, бөтен сөзді араластырмау, қызықтылық, қисындылық – мұның бәрі тұтас бір теориялық, кітаптың ұғымын қысқа да ұтымды тұжырымдайды. Шығарманың қоғамдық мәні, халық өмірінде алатын орны да аса білгір айтылған («Біреудің кісісі өлсе, қаралы ол»). Шын ақын келбеті мына жолдарда тамаша мінезделген.

Қыранша қарап Қырымға,
Мұң мен зарды қолға алар.
Кектеніп надан зұлымға,
Шиыршық атар, толғанар.

Енді бірде ақын құрғақ өлеңшілік пен шын жүректен шымырлап шыққан туындының арасындағы жер мен көктей айырмашылықты аңғартады.

Ақылмен ойлап білген сөз
Бойыңа жұқпас, сырғанар.
Ынталы жүрек сезген сөз
Бар тамырды қуалар.

Осы келтірілген мысалдардан-ақ Абайдың ғибратшыл өлеңдері бүгінгі идеологиялық майданда да өз қызметін адал атқарып келе жатқанын білдіреді.

Ал ақын кезінде әшкере еткен, таңбалаған, адам бойындағы кеселдер деп тапқан қырсықтар да бүгінде түгелдей жойылып бітті деуге ерте. Ескі рулық-феодалдық қоғам күйреп, оның орнына озық социалистік құрылыс бекісе де, ежелден бері бірге ілесіп келе жатқан алауыздық, күншілдік, қараулық, надандық секілді жамандықтар санадан арылып біте қоймапты. Сондай ұнамсыз көріністерді тануға, мінеп-шенеуге Абай өлеңдері бүгінде де өз көмегін тигізетіні анық. Ертедегі адам шошырлық жауыздықтар типінің жаны сірілігі айқын танылады. Сонда ақынның өсер елге, келер қауымға кесепат, қырсық деп тапқандары, жирене, мысқылдай түйрегендері қандай көріністер

«Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек» деген өлеңде қазақ қауымында кездесетін кертартпа, кеселді салттардың шындығы сипатталған. Мәселен, мына екі жол ел пысықтарының кең тараған кейпін айнытпай суреттейді.

Алапқа ілі жау боп, сырты күлмек,
Жақынын тіріде аңдып, өлсе өкірмек...

Бұндай екі жүзділік, тажалдай тақыстық қандай жағдайда сіңді екен деп ойласаң, мұның да «тамағы тоқ, жұмысы жоқ» ортада, шын еңбекке үйренбеген, азаматтығы қалыптаспаған, рушыл, топшыл, пайдакүнемдер арасында орын тепкенін түсінесің. Ауыл атқамінерлерінің, бір рудың «өкілі» болып сөйлейтін,

сыбаға тілейтін пысықтардың сұрқы мына жолдарда тайға таңба басқандай елестейді.

Сырттансымақ, қусынбақ, өршілденбек,
Сыбырменен топ жасап бөлек-бөлек.

Үлкен елдік мүдделерге көтерілмеген, бүгінгі пайдасын, түсетін табысын ғана ойлайтын, өздерін ерекше жытқыр санайтын, қалған жұрт қасіретке ұшыраса селт етпейтін топшыл, жікшіл алапестердің арамзалығы әшкереленген.

Ант ішіп күнде берген жаны құрсын,
Арын сатып тіленген малы құрсын.
Қысқа күнде қырық жерге қойма қойып,
Қу тілмен құлық, сауған заңы құрсын.

Халық қамын ойлауға қабілетті, қатарынан озық жандарды қалайда сүріндіріп, оның орнына болымсыздарды көтеретін мінездердің адамшылдық, әділдік жолына жат екендігі де ақын назарынан тыс қалмайды.

Қыран бүркіт не алмайды, салса баптап?
Жұрт жүр ғой күйкентай мен қарға сақтап.
Қыран пықса қияға жібереді
Олар да екі құсын екі жақтап.
Қарқылдап қарға қалмас арт жағынан,
Күйкентайы үстінде пықылықтап.
Өзі алмайды, қыранға алдырмайды
Күні бойы пабады бос салақтап,
Тиіп-шығып, ыза қып, ұстатпаса,
Қуанар иелері сонда ыржақтап...

Ақын осындай қасиетсіз төмендіктерге кейде ызаланса, кейде мұншама сорлылық қалайша жабысқанын ойлап қасірет шегеді, жүрегі қан жылайды.

Қалың елім, қазағым, қайран жұртым,
Ұстарасыз аузыңа түсті мұртың,
Жақсы менен жаманды айырмадың,
Бірі қан, бірі май боп енді екі ұртың...

Өзімдікі дей алмай өз малыңды
Күндіз күлкің бұзылды, түнде ұйқың.
Бас-басына би болған өңкей қықым,
Мінеки бұзған жоқ па, елдің сиқың?

Бұл жолдарда терең шындық бар... Мұндағы «жақсы», «жаман» деген сөздердің тікелей ұғымынан басқа ұланғайыр астары да сезіледі; «дүниені танымайсың, шикі, надансың, пайда мен зиянды, дос пен қасты ажырата алмайсың, әрқайсың аспанды тірегендей болып жүріп, елді сорға душар еткенінді білмейсің» деген ашынды ақиқат естіледі. Ұлтарақтай жер үшін өзара таласып, араздасып жүріп, көлдей жерін жау басып алғанда шыдап отыра беретін пасық, ұсақ мінез бұл өлеңде өзгеше рас болып көрінеді.

Бүкіл халық мүддесін айтып, мұқтажын ескертіп, әкімшілік орындарға мәселе көтеруге барынша енжар, ойсыз, тегеурінсіз «пысықтардың» бір-бірінің үстінен шағым, арыз беруге машықтанғанында ақын оңай жазылмайтын ауру қатарында санайды.

Барып келсе, Ертістің суын татып,
Беріп келсе, бір арыз бұтып-шатып.
Елді алып, Еділді алып есіреді
Ісіп-кеуіп, қабарып келе жатып.

Ұлт болып қалыптасып үлгермеген, ортақ мәселелер үшін күресіп, бас біріктіріп, сол ынтымақтың қызығын, мұратын, сәнін көріп үйренбеген шақта оның орнын өзара жатырқаушылық, шын елдік арманға қабілетсіздік, құбылмалылық баспақ екен.

Кей құрбы, бүгін тату, ертең бату,
Тілеуі, жақындығы – бәрі сату.
Көкірегінде қаяу жоқ, қиянат жоқ
Қажымас, қайта айнымас қайран тату.

Сол замандағы әкімдердің мінез-құлқын, «типологиясын» ашатын, анық талдау беретін өлеңнің бірі – «Сабырсыз, арсыз, еріншек». Ол арсыздық, көрсеқызарлық, күншілдік, алауыздық, өтірікшілдік, нысапсыздық секілді залалды көріністердің себебі

мен салдарын білгір мінездейді, кейде бір-екі жол өлеңмен-ақ қоғамның болмысына түскен дертті өте дәл сипаттайды («Бір-ақ секіріп шығам деп, бір-ақ қарғып түсем деп, мертігеді, жатады»; «бір сөз үшін жау болып, бір күн үшін дос болып, жүз құбылған салт шықты»; «Пысық кім деп сұрасаң, қалаға шапса дем алмай, өтірік арыз көп берсе, көргендерден ұялмай», «сыбырдан басқа сыры жоқ, шаруаға қыры жоқ»). Елдің бетке шығар сорпасы саналып жүрген белсенділердің нәрсіздігін, жұртшылық жайымен мүлде ісі жоқ, бір құлқынның қамы үшін ұятты белден басып жүргендерді көріп-біліп отырған ақын мұны нағыз қасірет деп есептейді. Ондайлардың кескіні «таршылықта қайрандап, кеңшілікте ойрандап», «күн жауғанда қойыңда, күн ашықта мойыңда», «жат айбынар ісі жоқ, – жау айдынар күші жоқ», «нанымы жоқ, анты бар» тәрізді сипаттамалар арқылы берілген. Осылардың халықтық көлемге шығарлық қауқары жоқтығын көріп, ақын «бас қосылса арысқа, кім шабады намысқа» деп сауал қояды, бірақ жауабын таба алмайды. Осы ойлар «Күлембайға», «Мәз болады болысың» деген әйгілі шығармаларда толық таратылып айтылған.

Өзі көрген, таныған сан сорақылықтан, көп кесірден, ақылға сыймас парықсыздықтан арылу жолын іздеген суреткер кейде күйініш үстінде өте ауыр да болса ақиқат сөздерге еріксіз барады.

Жарлы емеспін, зарлымын,
Оны да ойла толғанып.
Жұртым деуге арлымын,
Өзге жұрттан ұялып.

Кезінде атағы дабырайып шыққан әкімдердің тек арам әдіспен байлыққа, мансапқа жету айналасы «Арсыз болмай атақ жоқ, алдамшы болмай бақ қайда» деген жолдарда нақтылы суреттелген. Ал бейбіт момын көпшіліктің арқасында биік дәрежеге қолы жеткендер қарауындағы халыққа жаны ашымайтындығы, тек өздерінің тәжі мен тағын ұстап тұруды ғана арман ететіні, зәбірленген, намысы тапталғап жұртының мұқтажы үшін бел шешіп кіріспейтіні де аяусыз таңбаланған («Көздің жасы, жүректің қаныменен, жібітуде болмайды ішкі мұзын»).

Осы мысалдар Абайдың өз шығармаларында уақыттың ең жанды, ең мәнді мәселелерін көтергенін, адал сөзімен еңбекші халықты жақсылыққа шақырғанын, жамандықтан жирендірмек болғанын, шын мәніндегі заманагөй суреткерлігін дәлелдесе керек. Адам мінезінің білгірі, кең ойлайтын кемел ақын кезінде әшкерелеген, зұлымдық деп таныған құбылыстар, салт пен санадағы көлеңкелі көріністер біздің тұсымызда мүлде жоғалып кетті, ондай сорақылықтан құлан таза арылып болдық десек жаңсақ тұжырым болар еді.

Арамызда әлі де болса жершілдік, рушылық, топшылдық, қоғам, ел мүддесінен қара басының құлқын артық санайтындық кездесіп қалып отырады. Демек Абайдың ыза мен мысқылға толы, уытты өлеңдері жұртшылық санасын оятуға қазірде де пәрменді қызмет атқарып келе жатыр дей аламыз. Ақын шығармаларының өміршендігі олардың мінсіз көркемдігімен қатар асқан шыншылдығында, өсуімізге кедергінің атын атап, түсін түстеп сықақ ететіндігінде.

2

Енді ұлы ақын мұрасын тану, зерттеу саласында алда тұрған уәзипалар жөнінде пікір қозғауды орынды көреміз. Абайтану бойынша құнарлы еңбек еткен ғалымдар, ақын, жазушы зерттеулерін ел біледі, сол үшін біз оған кең тоқталмаймыз. Дегенмен солардың ішінен көрнекті зерттеушілерді атасақ: М. Әуезов, С. Мұқанов, Х. Жұмалиев, Б. Кенжебаев, Е. Исмаилов, М. Сильченко, Ә. Тәжібаев, Т. Әлімқұлов, А. Нұрқатов, Ә. Жиреншин, З. Ахметов, Х. Сүйіншәлиев, М. Мырзахметов, т.б. есімдерін айтар едік.

Ұлы ақын өмірі мен шығармаларын ғылымның бұған дейінгі жетістіктеріне сүйене отырып тереңдеп тексерудің сала-сала тақырыптары бар. Ол тақырыптардың бірқаншасын ұлы жазушы, үлкен ғалым М. Әуезов өзінің еңбектерінде ертелі-кешті айтып, ескертіп отырған, негізгі ойлар мен желілерді тізіп көрсеткен. Мәселен оның Абай дарынын нәрлендірген үш рухани бұлақ жөніндегі тұжырымдарын алдымен еске салғымыз келеді.

«Абай Құнанбаев» атты тамаша зерттеуінде ол былай деп жазды: «...Дана ақынның өз халқынан және жалпы адам баласының өнер-ой байлығынан алған үш үлкен салалы түп-төркіні барын байқаймыз. Мұның біріншісі – қазақ халқының есте жоқ ескі заманнан жиып, өсіріп келген өз даналығы, халықтың ауызша әдебиет қоры... Екінші бір қол артқан қазынасы – араб, парсы, түрік тіліндегі шығыстың көркем классик поэзиясы. Үшінші үлкен өнер, мол азық алған зор саласы – орыс халқының мәдениеті және сол арқылы европа мәдениеті. Осы соңғы өріске құлаш созған Абай өз заманы үшін әрі жаңа тарих, жаңа дәуірдің басы, әрі кең майдан келешек еді» (270 бет).

Бұл тақырыптар түрлі зерттеулерде азды-көпті көтеріліп келеді. Бірақ Абайдың өз халқының көркем сөз даналығымен, шығыс, батыс әдебиеттерімен сан тарау байланысы кең көлемде тексерілген жоқ. Аталған тақырыптың әрқайсысынан алуан проблема екшеліп шыға бермек. Абай және орыс әдебиеті көбінесе идеялық тұрғыдан сөз болып келген, ал ұлы ақынның сол әдебиеттің көркемдік тәсілін меңгеру сатылары, шеберлік мәселесі, оған революционер, демократтар тәсірі жете ашылған емес.

Абай және шығыс классикалық әдебиеті де үлкен ізденістерді күтіп тұрғаны кәміл. Бұл жөнінде М. Әуезовтің «Абай Құнанбаев» атты монографиясында қысқаша айтқанынан, М. Мырзахметовтің соңғы жылдарда жарық көрген зерттеу еңбегінің бір тарауынан басқа көзге түсерлік ешнәрсе жоқ. Абай мен Науаи, Низами, Физули, Дауани, Руми туындылары арасындағы байланыстар жеке-жеке салаланып анықталуға тиіс. Ұлы ақынның суфизмге қатысы, шығыс әдебиетіне еліктеуі мен үйренуінің, сын көзімен қарауының кезеңдері, кейде орта ғасырлық шығыс поэзиясының Абайға теріс ықпал жасаған тұстары, ақын туындыларында ислам этикасы мен догмасының аралас көрініс беруі, өзге ел шығармаларын қазақ топырағына әкелудің нәзирагөйлік дәстүрі тәрізді жайлар зерттеушілік нысанасы болуға лайық.

Абайдың дүниетанымы бірсыпыра зерттелген, бірақ бұл тақырып одан әрі тереңдей түсуді қажет етеді. Ең басты мәселенің

бірі – ұлы ақынның творчестволық методын, реализмінің сыпатын, халықтығын айқындауға тіреледі. Бұл кезге дейін Абай шығармаларында ағартушылық, сыншыл реализмнің сәйкестігі қаншалық дегенге берілген жауап жеткіліксіз. Осылайша тізе берсек, тағы да бірталай ғылыми аспектілерді атауға болар еді. Абайдың ақындық айналасы, оның дәстүрінің XX ғасыр басындағы әдебиетте дамытылуы, совет әдебиетінде жалғастық табуы, ұлы суреткердің өлең құрылысындағы жаңалықтардың түп негізі, шығармаларының жазылу тарихы – бәрі де жан-жақты ыждағатты зерттеуді тілейді.

Тіпті Абайдың туындыларын көшіріп, үлкен тарихи, мәдени қызмет атқарғандар еңбегі де жеке сөз боларлық. Өзбекстанда бұл секілді хаттар жайында арнайы кітап жазылғанын да білеміз. М. Әуезов ұлы ақын өлеңдерін көшірушілер турасында былай дейді: «Абай мұрасының халыққа таралуында көп еңбек етуші бір топ адамдар... болады. Ол көшірушілер ең әуелі Абайдың ұдайы қасында болған жақын адамдары: Көкбай, Ақылбай, Мағауия, Кәкітай (27)». Бұл қатарда татар молдалары Ғабитхан, Мұхаммет-Кәрім, Махмұд, қазақ зыялылары Мүрсейіт, Самарбай, Ыбырай, Хасен, Дайырбай есімдері аталады. М. Әуезов ақын шығармаларын көшіруде еңбек сіңірген Уәсилә, Әсия, Рахила, Ғалия, Ғабида, Қаныш тәрізді қыздар есімін де келтірген (көрсетілген кітап, 28 бет).

Үлкен міндеттің бірі – Абай шығармаларына текстологиялық жұмыс жүргізу. Бұл тарапта орындалған іс аз емес, бірақ оны жетілдіре түсу шарт. Абай аудармаларының табиғатын анықтау, шығыс ақындарының белгілі бір оқиғаны жарыса немесе қайталай жазатын нәзирагөйлік дәстүрін оның орыс әдебиетінен жасаған тәржімасына қаншалық дәрежеде қолдануға болатынын да сөз ету жөн. Абайдың 1977 жылы «Ғылым» баспасынан шыққан екі томдығында ақынның аударма деп есептелетін шығармаларына кең түсініктеме берілген, аудармалардың түп-төркіні нұсқалған. Сонымен қатар кейбір аударманың өзінше жеке шығарма деңгейіне көтерілген кездері де көрсетілген. Мәселен, «Сұрғылт тұман дым бүркіп» деген өлеңнің түпнұсқаға жақын, алыстығы сөз етіле келіп, «бүтіндей алғанда өлең аударма көлемінде қалмай,

тың, жаңа шығармаға айналған» (2 том, 245-бет) делінеді. Демек Абай аудармаларының сипаты, бағыты жөнінде зерттеу жалғаса беруге тиіс секілді. Онан соң ақынның тәржіма дегендерін алдағы басылымдарда бөлек топтамай, хронологиялық ізімен өзге шығармалар арасында беріп отыру дұрысырақ болар еді. Бұл суреткердің шеберлік эволюциясын тануға да қолайлы.

Мұншама көп жұмыс құрамын жүзеге асыру оңай емес. Ол үшін Қазақ ССР Ғылым академиясының М. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институтында Абайтану бөлімін ашатын уақыт жетті. Әзірбайжан, өзбек ғылым академиясында Низами, Науаи бөлімдері көп жылдан бері бар екенін жол-жөнекей айта кетудің артықтығы болмас. Осындай бөлім ашылып, маман кадрлар тәрбиелеуге көңіл бөлінгенде ғана іс оңына баспақ.

Классикалық әдебиетіміздің титан тұлғасы, өз творчествосында қазақ ақынның, шығыс шайрының, европа деңгейіндегі суреткердің мүмкіндігін шебер қиюластырған, бір өзі қазақтың көркемдік дамуындағы ренессанс көрінісі саналарлықкеменгердің еңбегін тек осындай көрнекті, мемлекеттік шаралар арқылы ғана жаңа биіктен, ғылымның өскелең, қазіргі талабы тұрғысынан қарап талдауға мол жағдай тұмақ. Пушкин, Шевченко, Низами, Науаи оқулары секілді Абай мұрасын жүйелі түрде талдап, ғылыми ойды серпілдіріп тұратын оқулар жүргізу керектігі де өзінен-өзі түсінікті. Абай энциклопедиясын шығару да абыройлы істің бірі болар еді.

Абай мұрасының орыстiлiне әлi де болса шебер аударылмағаны көптен берi жұрт көңiлiн қобалжытып келедi. Ал оның үстiне ең таңдаулы ақынымыздың өлеңдерi, дастандары, қара сөзi елiмiздегi көптеген халық тiлiне аударылып жетпегенiне өкiнбеске болмайды. Бiзге таныс деректерге қарағанда, Абай өлеңдерi бұл кезге дейiн армян, грузин, эстон, литван, белорусс, башқұрт, қырымтатар, қарашай, балқар, құмық, ноғай, саха, тува, гагауз, т.б. тiлдерде жеке кiтап ретiнде шықпаған көрiнедi. Мұның бәрi тиiстi мекемелердiң аударманы жоспарлау, ұйымдастыруындағы салақтығына, қаттырақ айтсақ, классикалық әдебиетiмiзге шын жанашырлық көрсетпей келгенiне байланысты.

Ұлы ақын мұрасын насихаттаудың жолы көп. Абай поэзиясы күндерін жыл сайын тұрақты өткізіп тұруды шешетін кезі келді. Абайтану курсы барлық жоғары оқу орындарының филология факультетінде өтетін жағдай жасау керек. Абай мұрасын игеру – біздің ұлттық мәдени дамуымыздың қажетті шарты, елдік ісіміз деп қарасақ абзал. Көрнекті ақынымыз Ө.Тәжібаев айтқандай, Абай – біздің тауысып болмаған университетіміз. Дана ойшыл санаткер туындылардың жан-жақты әрі тереңдігі соншалық, оның өнерлік жұмбағын шешуге әлі де зор ізденістер қажет.

ТҮСІНІКТЕР

1. Марғұлан Ә. Абай қолжазбасы. Баспасөз бетінде жарияланған: Абай тағылымы. – 300-304-беттер; Абай институтының вебсайты.
2. Машанов А. Ұлы ұстаз Абай. Баспасөз бетінде жарияланған: Әл-Фараби және Абай. – Алматы: Қазақстан, 1994. – 71-80-беттер; Абай институтының вебсайты.
3. Сүйіншәлиев Х. Абайдың қарасөздері мен нақылдары. Баспасөз бетінде жарияланған: Қазақ әдебиетінің тарихы: оқулық. – Алматы: Санат, 2006. – 877-887-беттер; Абай институтының вебсайты.
4. Нұршайықов Ә. Шұғылалы шұмақтар. Баспасөз бетінде жарияланған: Абай тағылымы. – 344-355-беттер; Абай институтының вебсайты.
5. Әлімбаев М. Абайды қайталап оқығанда. Баспасөз бетінде жарияланған: Абай тағылымы. – 244-262-беттер; Абай институтының вебсайты.
6. Қирабаев С. Абай – қазақ әдебиетінің классигі. Баспасөз бетінде жарияланған: Көп томдық шығармалар жинағы. Т.5. – Алматы: «Қазығұрт» баспасы, 2007. – 194-200-беттер; Абай институтының вебсайты.
7. Ахметов З. Өлең өрнектері. Баспасөз бетінде жарияланған: Абайдың ақындық әлемі. – Алматы: Ана тілі, 1995. – 205-223-беттер; Абай институтының вебсайты.
8. Қабдолов З. Абайдың ақындығы. Баспасөз бетінде жарияланған: Арна. Зерттеу сып: эссе. – Алматы: Жазушы, 1988. – 9-43-беттер; Абай институтының вебсайты.
9. Кәкішев Т. Абайдың сатирасы. Баспасөз бетінде жарияланған: Абай тағылымы. – 84-90-б. ; Абай институтының вебсайты.
10. Нұрқатов А. Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы. Баспасөз бетінде жарияланған. Мәтін мына басылым бойынша берілді: Шығармалар жинағы. II том. Абайдың ақындық дәстүрі. – Алматы, 2010. – 409-434-беттер; Абай институтының вебсайты.
11. Сахариев Б. Өшпес мұра. Баспасөз бетінде жарияланған: Күрескер тұлғасы: мақалалар мен зерттеулер. – Алматы, 1979. – 222- 229-беттер; Абай институтының вебсайты.
12. Дүйсенбаев Ы. Абайдың поэмалары мен аудармалары. Баспасөз бетінде жарияланған: Ғасырлар сыры. – Алматы, 1970. – 84-137-беттер; Абай институтының вебсайты.
13. Бердібаев Р. Кеменгерлік келбеті. Баспасөз бетінде жарияланған: Замана сазы: зерттеулер мен мақалалар. – Алматы, 1985. – 1985. – 216-226-беттер; Абай институтының вебсайты.
14. Қожакеев Т. Абай – сатирик. Баспасөз бетінде жарияланған: Таңдамалы шығармалар. Көптомдық. IV том. – Алматы: ҚАЗАҚПАРАТ, 2007. – 3-29-беттер; Абай институтының вебсайты.

15. Сәтбаева Ш. Абай және Еуропа халықтары әдебиеті. Баспасөз бетінде жарияланған: Бес томдық шығармалар жинағы. I том. – Астана: Елорда, 2007. – 89-110-беттер; Абай институтының вебсайты.
16. Базарбаев М. Абайдың жаңашылдығы. Баспасөз бетінде жарияланған: Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы. – Алматы: Жазушы, 1973; Абай институтының вебсайты.
17. Дербісәлин Ө. Қазақ поэмасының тарихынан. Баспасөз бетінде жарияланған: Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері: мақалалар жинағы. – Алматы: Ғылым, 1976 – 114-153 беттер; Абай институтының вебсайты.
18. Хасенов М. Абай шығармаларындағы сын. Баспасөз бетінде жарияланған: Абайдың өмірі мен творчествосы: мақалалар жинағы / ред басқ.: М. Ақынжанов, З. Ахметов. – Алма-Ата: ҚазССР ҒА, 1954. – 132-142-беттер; Абай институтының вебсайты.
19. Талжанов С. Абай Құнанбаев. Баспасөз бетінде жарияланған: Аударма және қазақ әдебиетінің мәселелері. – Алматы, 1975. – 195-217-беттер; Абай институтының вебсайты.
20. Әбдірахманов Т. Мәңгі жас мұра. Баспасөз бетінде жарияланған: Абай тағылымы. – 364-372-беттер; Абай институтының вебсайты.

МАЗМҰНЫ

Марғұлан Ө. Абай қолжазбасы	3
Машанов А. Ұлы ұстаз Абай	8
Сүйіншәлиев Х. Абайдың қарасөздері мен нақылдары.....	19
Нұршайықов Ө. Шұғылалы шумақтар	33
Әлімбаев М. Абайды қайталап оқығанда	46
Қирабаев С. Абай – қазақ әдебиетінің классигі	65
Ахметов З. Өлең өрнектері	72
Қабдолов З. Абайдың ақындығы	81
Кәкішев Т. Абайдың сатирасы	101
Нұрқатов А. Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы.....	109
Сахариєв Б. Өшпес мұра	129
Дүйсенбаев Ы. Абайдың поэмалары мен аудармалары	137
Бердібаев Р. Кемеңгерлік келбеті.....	154
Қожакеєв Т. Абай – сатирик	167
Сәтбаєва Ш. Абай және Еуропа халықтары әдебиеті.....	188
Базарбаев М. Абайдың жаңашылдығы.....	211
Дербісәлин Ө. Қазақ поэмасының тарихынан.....	221
Хасенов М. Абай шығармаларындағы сын.....	235
Талжанов С. Абай Құнанбаев	247
Әбдірахманов Т. Мәңгі жас мұра	261
Түсініктер	269

Оқу басылымы

АБАЙТАНУ
ТАҢДАМАЛЫ ЕҢБЕКТЕР
ІІІ том
Ойлар мен толғаныстар

Құрастырып, түсініктерін жазғандар:
П. Бисенбаев, Е. Кәрібозов, Л. Мұсалы, Н. Нұрәділ

Редакторы *К. Мухадиева*
Компьютерде беттеген *Ү. Өбдіқайымова*
Мұқабасын безендірген *Қ. Өмірбекова*

ИБ.№8757

Басуға 09.12.15 жылы қол қойылды. Пішімі 60x84 1/16.
Көлемі 17,0 б.т. Офсетті қағаз. Сандық басылыс. Тапсырыс №1508.
Таралымы 50 дана. Бағасы келісімді.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
«Қазақ университеті» баспа үйі.
050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.

«Қазақ университеті» баспа үйі баспаханасында басылды.